

marife

dini arařtırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 23 • sayı / issue: 1 • yaz / summer 2023

Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeğinin (TİBO) Geliştirilmesi (Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması)*

Development of the God Belief Styles Scale (GBSS) (A Validity and Reliability Study)

Meryem Berrin Bulut

Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü
Assoc. Prof., Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Arts, Psychology Department
Sivas/ Türkiye
tekemeryemberrin@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0001-8476-8700>

Ali Kuşat

Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalı
Assoc. Prof., Erciyes University, Faculty of Theology, Department of Psychology of Religion
Kayseri / Türkiye
kusat@erciyes.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0003-4922-7751>

Abdulvahap Taştan

Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalı (Emekli)
Assoc. Prof., Erciyes University, Faculty of Theology, Department of Psychology of Religion (Retired)
Kayseri / Türkiye
tastan@erciyes.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-1227-1735>

* Corresponding Author / Sorumlu Yazar

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.1179623

Cite as / Atıf: Bulut, Meryem Berrin vd. "Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeğinin (TİBO) Geliştirilmesi (Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması)". *Marife* 23/1 (2023) 101-122. <https://doi.org/10.33420/marife.1179623>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atınlı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."

Ethical Statement / Etik Beyan: * This work is derived from part of the first author's doctoral thesis and is an extended version of the thesis. / Bu çalışma ilk yazarın doktora tezinin bir kısmından türetilmiştir ve tezin genişletilmiş halidir.

e-ISSN: 2630-5550

<https://marife.org/tr/>

Tanrı İnancı Biçimleri Ölçeği'nin (TİBO) Geliştirilmesi (Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması)

Özet

Tarihî veriler, insanoğlunun, tarihin ilk dönemlerinden beri din ve tanrılarla iletişim içerisinde olduğunu göstermektedir. Dinin tarihi, bir anlamda Tanrı'ya olan inancın tarihi ile başlar. Ancak Tanrı anlayışlarında, tarihin başlangıcından itibaren, kültürel, ekonomik, siyasal şartlara paralel olarak bazı değişiklikler olagelmıştır. Günümüzde yine bunun bireysel farklılıklara bağlı olarak değişebildiği gözlenmektedir. Tanrı inancı biçimleri, her bireyin aşkın bir varlıkla ilişkisinin yönü, niteliği ve kapsamını belirten bir ifade olarak ele alınabilir. Bu inancı biçimlerinden Teizm, on yedinci yüzyılda ateizm, deizm ve panteizmi dışlamak için ortaya atılmış ve etkin bir Tanrı'ya olan inancı ifade etmektedir. Deizm, modern ve akılcı Tanrı inancı biçimini ifade etmektedir. Agnostisizm, Tanrı'nın varlığının ya da yokluğunun bilinmesinin mümkün olmadığını, dolayısıyla bu konuda bir tartışmanın bile yapılamayacağını savunur. Ateizm, teizme ve onun bütün iddialarına karşı ortaya çıkan bir düşünce akımı olarak görülmektedir. Yani ateizm, evreni yaratan ve varlığını devam ettiren, bilgi ve irade sahibi bir Tanrı inancına karşı bir düşünce hareketi olarak tanımlanmaktadır. Ancak, günümüzde bu değişik inanış ve algılama biçimlerinin bir ölçüm aracının olmayışından dolayı Tanrı inancı biçimlerinin ne ölçüde yaygın olduğu bilinmemektedir. Bu sebeple, bu çalışmanın amacı teizm, deizm, agnostisizm ve ateizmi (Tanrı inancı biçimleri) geçerli ve güvenilir bir şekilde ölçebilecek bir ölçüm aracını geliştirmektir. Bu ölçükleri geliştirmek amacıyla veriler dört farklı zaman diliminde toplanmıştır. İlk zaman diliminde 244 ($n_{kadın}= 179$ ve $n_{erkek}= 62$); ikinci zaman diliminde 83 ($n_{kadın}= 66$ ve $n_{erkek}= 17$), üçüncü zaman diliminde 31 ($n_{kadın}= 24$ ve $n_{erkek}= 7$) ve dördüncü zaman diliminde 306 ($n_{kadın}= 255$ ve $n_{erkek}= 51$) üniversite öğrencisine ulaşılmıştır. Çalışmaya katılım tamamen gönüllülük esasına göre olup elde edilen veriler sadece bilimsel çalışma kapsamında kullanılmıştır. Verileri toplamak için Tanrı İnancı Biçimleri Ölçeği, Dinî Dünya Görüşleri Ölçeği ve kişisel bilgi formu kullanılmıştır. Verilerin analizinde nicel analiz tekniklerinden faydalanılmıştır. Bu kapsamda betimsel istatistik, Açıklayıcı Faktör Analizi ve korelasyon analizi incelenmiştir. İlk zaman diliminde toplanan veriler sonrasında 9 maddeli teizm, 5 maddeli deizm, 4 maddeli agnostisizm ve 7 maddeli ateizm ölçeği elde edilmiştir. İkinci zaman diliminde toplanan veriler ile geliştirilen ölçüklerin ölçüt geçerliliği incelenmiştir. Buna göre teizm, deizm, agnostisizm ve ateizm ölçükleri ile dinî dünya görüşleri ölçeği arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Üçüncü zaman diliminde toplanan veriler üzerinde gerçekleştirilen test-tekrar test güvenilirliği sonucunda ise elde edilen değerlerin kabul edilebilir sınırlarda olduğu görülmüştür. Güvenirlilik için aynı zamanda Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı da incelenmiş ve elde edilen değerlerin kabul edilebilir sınırlar içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Dördüncü zaman diliminde elde edilen veriler üzerinde doğrulayıcı faktör analizi yapılmış ve elde edilen faktör yapıları doğrulanmıştır. Sonuç olarak, bu çalışmada geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı elde edilmiştir. Bu çalışma ülkemizde geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapılan Tanrı İnancı Biçimlerini ölçen bir ölçeği literatüre kazandırması açısından önemli görülmektedir. Bu alanda çalışma yapmak isteyenlerin Tanrı İnancı Biçimleri Ölçeği'ni farklı örneklemeler üzerinde incelemeleri, geliştirilen bu ölçeğin psikometrik özellikleri (geçerlik ve güvenirlilikleri) hakkındaki bilgiyi zenginleştirecektir. Bu ölçek hem sosyal psikoloji hem de din psikolojisi alanında akademik çalışma yapan araştırmacılar ve aynı zamanda bu alanlar dışında olup bu konuya ilgi duyan araştırmacıların kullanabilecekleri psikometrik özellikleri yeterli düzeyde olan bir araçtır. Bu çalışmanın verileri nüfusun büyük çoğunluğunun Müslüman olduğu ve İslami inancı biçimlerinin yaygın olarak öğretildiği bir ülkede toplandığı için ileride yapılacak olan çalışmalarda farklı inancı biçimlerine sahip bireylerin oluşturduğu örneklem gruplarına ulaşılması önerilmektedir. Çalışmanın bulguları ilgili literatür temelinde tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Din Felsefesi, Tanrı, Teizm, Deizm, Agnostisizm, Ateizm.

Development of the God Belief Styles Scale (GBSS) (A Validity and Reliability Study)

Summary

Historical data shows that human beings have been in communication with religion and gods since the first periods of known history. History of religion begins with the history of belief in God. God belief forms can be considered as a concept that indicates the direction, quality and extent of each individual's relationship with a transcendent being. However, there have been some changes in the understanding of God since the beginning of history, in parallel with cultural, economic and political conditions. Today, it is observed that this can change depending on individual differences. Theism, which was introduced

in the seventeenth century to exclude atheism, deism, and pantheism, refers to the belief in effective God. Deism, which emerged in the modern world, expresses the modern and rational form of belief in God. Agnosticism argues that it is not possible to know the existence or non-existence of God, so even a discussion cannot be made on this issue. Atheism is seen as a current of thought that emerged against theism and all its claims. Atheism is defined as a movement of thought against the belief of a single God, who created and maintains the universe, has knowledge and will. When we look at the history of belief in God, it is seen that people perceive God with different characteristics. Today, it is seen that these different forms of belief and perception maintain their existence. Due to the lack of a measurement tool, it is not known how widespread God belief forms are. The aim was to develop a measurement tool that can measure the forms of God belief in a valid and reliable way. To develop the God Belief Styles scale, data were collected in three different time periods. 244 (nwomen=179 and nmen=62) in the first; 83 (nwomen= 66 and nmale=17) in the second; 31 (nwomen= 24 and nmale= 7) in the third time period and 306 (nwomen= 255 ve nmen= 51) university students in the fourth period were reached. Participation in the study is completely voluntary and the data obtained was used only within the scope of scientific study. God Belief Styles Scale, Religious Worldviews Scale and personal information form were used to collect data. Quantitative analysis techniques were used. Descriptive statistics, Exploratory Factor Analysis and correlation analysis were examined. A 9-item theism, 5-item deism, 4-item agnosticism and 7-item atheism scale were obtained. The criterion validity was examined. Accordingly, statistically significant relationships were found between theism, deism, agnosticism and atheism scales and the religious worldview scale. As a result of the test-retest reliability performed on the data collected in the third time period, it was seen that the values obtained were within acceptable limits. Cronbach's alpha was also examined and it was determined that the values were within acceptable limits. Confirmatory factor analysis was performed and the factor structures obtained were confirmed. A valid and reliable measurement tool was obtained in this study. This study is considered important in terms of bringing a scale measuring God Belief Forms, whose validity and reliability studies have been conducted in our country, to the literature. Those who want to work in this field should examine the God Belief Styles Scale on different samples, which will enrich the knowledge about the psychometric properties of this scale. This scale is a tool with sufficient psychometric properties that can be used by researchers working in both social psychology and psychology of religion, as well as researchers outside of these fields who are interested in this subject. Since the data of this study were collected in a country where the majority of the population is Muslim and Islamic God belief forms are widely taught, it is recommended to reach sample groups of individuals with different faiths in future studies. The findings of the study were discussed on the basis of the relevant literature.

Keywords: Psychology of Religion, Philosophy of Religion, God, Theism, Deism, Agnosticism, Atheism.

1. Giriş

1.1. Kavramsal Arka Plan

Arkeoloji ve dinler tarihi araştırmaları, dinin insan yaşamında, tarihin derinliklerinden beri var olduğunu göstermektedir. Buradan, bir bütün olarak ele alındığında insan doğasının dinî bir niteliğe sahip olduğu anlaşılır. Bu bakımdan, homo sapiens'in aynı zamanda bir homo religiosus olduğu fikri (Armstrong, 1998; Edwards, 1970, 26) sıklıkla dile getirilir. Bu, modern insan için de özellikle teodise ve anlam sorunu bağlamında hep vurgulana gelmiştir. Hatta sekülerleşme ile birlikte dinselliğe yapılan vurgu (Edwards, 1970, 17), Eliade'ın da dikkat çektiği üzere, çağdaş insan için de homo religiosus'ın asli bir unsur olduğunu göstermektedir. Eliade'a göre homo religious, kutsalın en saf halini tecrübe eden arkaik insanı ve somut olarak da farklı tarihî ve kültürel bağlamda kutsalı deneyimleyen dindar bireyleri nitelendirmektedir (bk. Adıbelli, 2011, 172). Öyle ki, dünyanın akılcılaştırma yoluyla büyüden/gizemden arınması/arındırılmasını esas alan kuramlar bugün giderek yeniden büyüleme ve doğaüstünün yeniden keşfine yönelik tartışmalara dönüşmekte ve aşkınlık boyutuna atıflar öne çıkmaktadır (King, 2001, 18). Bu da bize dinî inanç ve

tecrübenin eşsizliği, kendine özgülüğü ve karmaşıklığına (Batson vd., 2017, 4-6) atfedilen önemin yeniden dikkate alınmasını ima etmektedir.

Bugün dine bakış, Aydınlanma geleneğinde yansıtıldığı üzere tepkisellik ve indirgemeci/illüzyonist bakıştan çok daha faklı bir boyuta evrilmektedir. Hatırlanacağı gibi sosyal bilimlerin kuruluşuna ve gelişimine katkı sunmuş kurucu babaların ilk hasımları kilise babalarıydı. Bu süreçte dinî otoriteye karşı akıl mutlak bir otorite olarak yüceltilmiş, daha sonraları ise postmodernitenin “Her şey gider” sloganiyla gerçeklik algısı göreceleştirilmiş ve bireysel tercihlere kapı aralanmıştır. Bu bakımdan, ilahi dinlerde, özellikle de İslam’da gerçekliğin “Tevhit” ilkesinde anlamlandırılması, orta yol ve mutedillik vurgusu, aidiyet ve kimlik kaygıları açısından da giderek cazibesini artırmaktadır.

Bu bağlamda, her daim aktif bir Tanrı’ya inanmayı ifade eden teizm, İbrahimi dinlere atfedilen monoteizm ile aynı zamanda ontolojik varoluşun bir ifadesi olarak tek Tanrı inancında formüle edilmiştir. Bu inanç biçimleri sekülerleşme ile birlikte giderek farklılaşmış ve Tanrı algılarına bağlı olarak (Armstrong, 1998) çeşitli ifade biçimlerine bürünmüştür. Bu inanç biçimlerinin temelinde teizm yer almaktadır. Dinlerin bu inanç çerçevesinde oluşturdukları ritüelleri, bireyin yaşamında daha aktif olarak varlıklarını sürdürmelerinde önemli rol oynar (Kuşat, 2011, 34). Bununla birlikte, az sayıda da olsa, Tanrı inancının belirgin olmadığı bazı dinleri de içeren genel bir tanım için kutsallık boyutu öne çıkarılır (bk. Durkheim, 2010, 56). Böylece, kutsal olan (dinsel) ve kutsal olmayan (seküler) arasındaki dikotomik farklılaşma diğer inanç biçimlerine de bir ifade imkânı sağlamış olur.

1.2. Tanrı ve Din İnancın Mahiyeti

Bütün toplumlarda mevcut bulunan din olgusunun zamanla değişik formlarda ortaya çıkmasının yanında, değişik kültür çevrelerinde de farklı özellikleriyle değişerek varlığını devam ettirdiğine şahit olunmaktadır.

Özellikle ilahi dinlerin merkezinde yer alan Tanrı inancı ve varlığı konusunda farklı fikirler ortaya atılmıştır. Tanrı ile ilgili tasavvurların, Tanrı’nın evren ile olan ilişkisi ya da onun her şeye gücü yeten aşkın bir güç olduğu düşüncesinden doğduğuna vurgu yapılmaktadır (Cevizci, 2015, 93).

Dışsal faktörler, bireyin kişisel kontrol algısına engel olduğunda, birey kendi imkânları ile olmasa bile işlerin kontrol altında olduğuna inanmak için dış kontrol kaynaklarına ihtiyaç duymaktadır. Kontrol eden bir Tanrı fikri, kaotik bir dünyanın belirsizliğini etkili bir şekilde hafifletebilir. Kişisel kontrole güvenemeyen birey için, dış kontrol kaynakları, belirsizliğe karşı korunmak açısından önemli bir alternatif olarak işlev görmektedir (Kay vd., 2010). Belirsizlik algısının bireyde kaygı yarattığı ve bireyin de bu kaygıdan kurtulmak amacıyla dış kontrol kaynaklarına (örn., kontrol eden bir Tanrı’ya) yöneldiği belirtilebilir. İnanç biçimlerine göre her bireyin yönelmiş dış kontrol kaynağının da birbirinden farklı olduğu ifade edilebilir.

Din, Tanrı, inanç, semboller ve ritüellerin (Durkheim, 2010), bir inanç ve etik olarak etkileme (Weber, 2009) ve etkileşim (Simmel, 2014) boyutları, sosyolojik, psikolojik ve sosyal psikolojik bakış açılarından bugün de geçerliliği olan kuramlar çerçevesinde tartışılmaktadır. Bireyler arası etkileşim boyutuna dikkat çeken

Simmel'e göre, bireyler açısından dindarlık bağlanma/ait olma ve anlamla ilişkilidir. Dindarlığın motivasyonu olarak görülen arayış ve mistik yönelim; görüntü ile öz, parça ile bütün, ampirik olanla metafizik, olasılıkla gerçeklik arasına yerleştikten sonra kaos düzenli bir kozmosa dönüşür. Bu durumda gerçek bir dindar, gerçekliği sembolik bir dille kavrar ve yorumlar; her şeyi bir anlam içinde algılar, kendilerini kuşatan ne varsa bir şekilde kozmosla ilişkilendirir ve âlemi bu dünyada ilahi varlığın bir işareti olarak okur (Taştan & Aksoy, 2020, 59).

Ancak, özellikle Türkiye'de son yıllarda gerek medyada ve gerekse bilimsel alanda yapılan birtakım tartışmalar durumun herkeste aynı düzeyde gelişmediğini göstermektedir. İnsanlarda bilişsel ve rasyonel, eğitimsel, sosyal psikolojik, ekonomik, teknolojik ve sosyokültürel alandaki gelişme ve farklılaşmalar, Tanrı-evren ilişkisinin farklı şekillerde yorumlanmasına ve bunun da teizm, deizm, agnostisizm ve ateizm inanç biçimleri olarak ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

1.3. Tanrı İnancı Biçimleri

Tanrı inanç biçimleri, her bir bireyin aşkın bir varlıkla ilişkisinin yönü, niteliği ve kapsamını belirten bir kavram olarak ele alınabilir. Dinlere özgü dogma ya da doktrin olarak da ifade edilebilen inanç kavramı ve buna yönelik algı ve deneyim biçimleri, esasta din felsefesinin çalışma alanı olmakla birlikte, bireysel bağlamı itibarıyla birey-Tanrı ve Tanrı-evren ilişkisi çerçevesinde ele alınıp tartışılacak konulardır. Bu bağlamda ortaya çıkan Tanrı inanç biçimleri aşağıda sıralanacak şekilde ele alınacaktır.

1.3.1. Teizm

On yedinci yüzyılda ortaya çıkan teizm, kişisel ve etkin bir Tanrı'ya olan inancı ifade etmektedir. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam teistik dinlerdir. Teizm, Tanrı'nın egemenliğini ve aşkınlığını ifade eder. Ayrıca, Tanrı'nın dünyadaki içkinliğini ve her yerde hazır ve nazır bulunduğunu iddia eder. Teizm sabit, değişmez ve yenilmez bir Tanrı inancına dayanmaktadır (Thiselton, 2018, 193).

Teistler, Tanrı'nın evreni hiçlikten yarattığına, evrenin Tanrı tarafından kurulduğuna ve Tanrı'ya bağlı olduğuna inanmaktadırlar (Cevizci, 2015, 95).

Teizm, ilahi dinlerin uluhiyet anlayışlarının temelini oluşturur. Bu bağlamda Tanrı'ya "ezeli ve ebedi olan, her şeyi yapmaya gücü yeten, düzenleyen ve koruyan, daima iyiliği isteyen ve fiillerinde özgür olan zati bir varlık" (Arıcan, 2014, 59-60) olarak inanılmaktadır.

Teizmin en son aşaması, Tanrı'nın vahiy gönderdiğine ve bazı gerçeklikleri, gönderdiği peygamberlerin güvenilirliklerini ispat etmek için mucizeler yarattığına inanmaktır. Teizmin dinî boyutu olarak da değerlendirilen bu anlayış monoteizm ile birlikte değerlendirilir. Hz. İbrahim'de sembolleşen tevhit inancını temsil eden Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın özünü oluşturur (Topaloğlu, 2011, 332).

Teizm bütün bu özellikleriyle, âlemi yarattıktan sonra ona karışmayan bir Tanrı inancına sahip ve dinî otorite kabul etmeyen deizmden ve Tanrı'nın aşkınlığını, yaratıcı ile yaratılan arasındaki ayrımı kabul etmeyen panteizmden ayrılır. Zira panteizm evrenin dışında mutlak hakikat şeklindeki bir Tanrı anlayışını

reddetmektedir. Her ne kadar bu anlayış, Tanrı'nın ilk hareket ettirici olarak evreni ve tüm varlıkları özünden yarattığı ve evrene aşkın olduğu inancını ifade eden panenteizm/diyalektik teizm görüşüyle aşılmaya çalışılsa da İslam literatüründeki vahdet-i vücud görüşüyle de tartışmalı ve çetrefilli konumunu devam ettirmektedir (bk. Pakdemirli, 2012).

1.3.2. Deizm

Latince Tanrı anlamına gelen "Deus" tan türetilmiş, varlığı akılla bilinebilen, bu alemleri yaratan ancak yarattıktan sonra müdahale etmeyen ve alemleri kendi haline bırakan bir Tanrı anlayışı olarak bilinen deizmin (Aydın, 2010, 178-183) özellikle Batı'da on yedinci yüzyılda kilisenin vahiy ile ilgili dogmatik yaklaşımlarına ve ruhban sınıfının baskılarına bir tepki olarak ortaya çıktığı bilinmektedir (Altunışık, 2019).

Modern felsefenin başlangıcında ortaya çıkan deizm, modern ve akılcı Tanrı inanç biçimini ifade etmektedir. Deistlere göre dini anlamlı kılan tek unsur Tanrı'nın varlığıdır. Tanrı evreni yarattıktan sonra ona müdahale etmemektedir. Deizmde, mucizelere ve akli olmayan vahye inanılmamaktadır (Cevizci, 2015; Thiselton, 2018).

Deizm, vahiy ve Tanrı ile ilişki fikrini reddetmektedir. Deistlere göre, Tanrı bu evreni yarattıktan sonra artık evrenle ilişkisini kesmiştir ve ilahi müdahale diye bir şey söz konusu değildir. Dünyadaki ilahi müdahale söz konusu değildir, çünkü bu müdahaleler, Tanrı'nın başlangıçta yaratışının kusurlu olduğu ve iyileştirmelere ihtiyaç duyduğu anlamına gelmektedir (Thiselton, 2018, 172).

Hristiyanların, deistleri kılık değiştirmiş basit ateistler olarak gördükleri iddia edilmektedir. Yine de, deistlerin bir Tanrı'ya inandıkları ve bu Tanrı'ya dua edip ondan övgüyle bahsettikleri, onu ibadet edilmesi gereken bir varlık olarak algıladıkları ve bu dünyada kötülere cezalandıran, iyilik yapıp tövbe edenleri ödüllendiren biri olarak gördükleri ifade edilir (Gilson, 1999, 89).

Din ve mezhep gibi yapılar, deistler tarafından bağımsız düşüncenin önündeki engeller olarak görülmektedir. Deistler, insanın ikna ile değil ödül ve cezayla yönlendirildiği bir sistem olarak ele alınan dine itiraz etmektedirler (Düzgün, 2021). Bununla birlikte, ateizm mutlak din karşıtlığı ile öne çıkarken deizm bir ölçüde dinin yanında yer almaktadır.

1.3.3. Agnostisizm

Tanrı'nın varlığının ya da yokluğunun bilinmesinin mümkün olmadığını, dolayısıyla bu konuda bir tartışmanın bile yapılamayacağını savunan düşünceye agnostisizm, bu düşünceyi savunan kişiye de agnostik denir (Aydın, 2010, 209). Agnostisizm, Tanrı bilgisinin inkârıdır. Dünya hakkında bildiklerimizden çıkarımlar yapma yeteneğinin yanı sıra Tanrı'nın bilinemez olduğu varsayılır. Ateizm, Tanrı'nın inkârı iken agnostisizm, Tanrı bilgisinin inkârı olarak ele alınmaktadır (Thiselton, 2018, 169).

Agnostisizm, T. H. Huxley tarafından 1869 yılında dogmatizme karşı bir felsefi doktrini belirtmek amacıyla ilk kez kullanılmıştır. Agnostisizme göre yaşamın

başlangıcını yaratan, sevk ve idare eden aşkın bir varlığı bilmek mümkün değildir. Bu doğaüstü, deneysel olarak kanıtlanamayan varlık veya varlıklar ne kabul edilir ne de reddedilir (Aydın, 2005, 7). Huxley'in (1825-95), Tanrı'ya inancın askıya alınmasını belirtmek için agnostisizm terimini kullandığı iddia edilmiştir (Thiselton, 2018, 169).

Kısacası, kanıtlanamaz oluşları nedeniyle metafizik inançların kabul edilmediği agnostisizmde dinî ritüellerin yerine daha ziyade moral prensiplere ve bilimselliğe öncelik verilir.

1.3.4. Ateizm

Tanrı'nın varlığını kabul etmemek olarak bilinen ateizmin kapsamının oldukça geniş olduğu belirtilmektedir (Aydın, 2010, 205). Ateistler, Tanrı'nın varlığını tamamen reddederler. Tanrı'nın varlığının veya yokluğunun yaşamda pratik bir fark yaratmadığı varsayılır. Ateizm, teizmin zıddı olarak ele alınabilir (Thiselton, 2018, 170).

Ateizm, dinî alana ilişkin bir kavramı ifade etmek ve daha çok iman psikolojisi ile ilgili bir durumu konu edinmektedir. İslam literatüründe bu terimin tam bir karşılığı bulunmamaktadır. Gürsoy'a (2000, 93) göre "son zamanlarda kullanılan ilhad ve dehri kelimelerinin, tarihî anlamları dikkate alındığında içeriklerinin ateizmle tam olarak uyuşmadığı görülür. Türkçede teklif edilen tanrıtanımazlık kelimesi de onu oluşturan 'tanıma' kavramı sebebiyle kişiyi yanılığa sürükleyebilir" (Gürsoy, 2000, 94).

Bugünkü kullanılan anlamda ise ateizm, teizme ve onun bütün iddialarına karşı ortaya çıkan bir düşünce akımı olarak görülmektedir. Yani ateizm, evreni yaratan ve varlığını devam ettiren, bilgi, irade sahibi tek bir Tanrı inancına karşı bir düşünce hareketi olarak tanımlanmaktadır (Aydın, 2010, 212).

1.4. Mevcut Çalışma

Hem tarihî hem de güncel bir konu olması nedeniyle Tanrı inancı biçimleri din bilimlerinin ilgi odağını oluşturur. Pozitif bilim geleneğinin kanıta dayalı karakteri, sosyal bilim çevresinde istatistiksel verilerin önemine dikkat çekmektedir. Buna bağlı olarak hemen her alanda ölçek geliştirme/uyarlama çalışmaları giderek yaygınlaşmaktadır. Bu tür çalışmalarda, bir araştırma modelinin bilimsel olması için ölçülebilir sonuçlar üretmesi amaçlanmaktadır. Daha çok nicel araştırma modeline atfedilen bu önem nitel çalışmalar için de bir analiz çerçevesi oluşturmaktadır. Yine de Batson'un (akt. Batson vd., 2017) da vurguladığı üzere, bir din incelemesi botanikçinin bir gülü incelemesine benzer bir naiflik, bir hassasiyet gerektirir. Bu bakımdan, güvenilirliği ve geçerliği kanıtlanmış bir ölçek, araştırmacılar için işlevsel bir yararlılığa sahip olacaktır.

Bir yapı hakkında bilgi sahibi olabilmek ya da o yapıyı iyi bir şekilde anlayabilmek için ilk olarak o yapının ölçülebilir olması gerekmektedir. Yerel literatürde teizm, deizm, agnostisizm ve ateizmi geçerli ve güvenilir bir şekilde ölçebilecek bir ölçüm aracına ulaşamaması bu ölçekleri geliştirmeyi gerekli kılmıştır.

Sosyal medya ve diğer platformlarda teizm dışındaki inanç biçimlerindeki

farklılaşma ve bu inanç biçimlerinin (özellikle deizm ve ateizm) toplum içerisindeki görünürlüklerine yönelik ilgi, bu inanç biçimlerini daha iyi anlayabilmek için onların ölçülmesini gerekli kılmıştır. Bu ölçek çalışmasında teizm, deizm, agnostisizm ve ateizmi geçerli ve güvenilir bir şekilde ölçebilecek bir ölçüm aracının geliştirilmesi amaçlanmıştır. Böyle bir ölçüm aracının geliştirilmesi ile toplumdaki Tanrı inanç biçimlerinin bilimsel verilerle ölçülebilmesine olanak sağlayacaktır. Bu ölçüm aracı hem sosyal psikoloji hem de din psikolojisi alanında çalışan akademisyenlere ek olarak bu konuya ilgi duyan diğer alanlarda görevli akademisyenler tarafından da kullanılabilir. Aynı zamanda, bu ölçek ile bireylerin kendilerini hangi inanç biçimine göre tanımladıkları konusunda da bilgi sahibi olunması amaçlanmaktadır.

2. Yöntem

Bu araştırma kapsamında iki farklı çalışma yürütülmüştür. İlk çalışmada oluşturulan madde havuzundaki maddelerin çalışıp çalışmama durumu incelenmiştir. İkinci çalışmada ise geliştirilen ölçeğin psikometrik özellikleri ele alınmıştır.

2.1. İlk Çalışma

2.1.1. Katılımcılar

Bu çalışmanın evrenini Orta Anadolu'daki devlet üniversitelerinde öğrenim gören öğrenciler oluşturmaktadır. Bu evren içerisinde kolayda ve kartopu örnekleme tekniği ile seçilen üniversite öğrencileri çalışmanın örneklem grubunu oluşturmaktadır. Kolayda örnekleme yöntemi ile araştırmacı kolay bir şekilde ulaşabildiği bireylere uygulama yapmaktadır (Sedgwick, 2013). Kartopu örnekleme yöntemi ile ise araştırmacının ulaştığı katılımcılar kendi çevrelerindeki bireylere ulaşmaktadır. Çalışmaya 62 erkek ve 179 kadın olmak üzere 244 üniversite öğrencisi gönüllü olarak katılmıştır. YÖK istatistik bilgilerine göre üniversitelerdeki kadın erkek öğrenci dağılımı neredeyse birbirine yakındır. Katılımcılardan 3'ü cinsiyetini belirtmemiştir. Katılımcıların yaş ortalamaları 21,37 ve yaşa bağlı standart sapma değeri 2,68 (yaş aralığı 18-39) olarak saptanmıştır. Bu öğrenciler, farklı fakültelerin farklı bölümlerinde öğrenim görmektedirler. Öğrencilerin sınıf dağılımlarına bakıldığında 1. sınıf (%16), 2. sınıf (%32,4), 3. sınıf (%23,4) ve 4. sınıf (%22,1) şeklindedir.

2.1.2. Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada, Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeği madde havuzu ve kişisel bilgi formu kullanılmıştır.

2.1.2.1. Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeği

Bu ölçek araştırmacılar tarafından insanların Tanrı inanç biçimlerini ölçmek amacıyla geliştirilmiştir. İlk uygulama formunda 35 madde bulunmaktadır. Ölçeğin derecelendirilmesinde 5'li Likert tipi (1: kesinlikle katılmıyorum; 2: katılmıyorum; 3: ne katılıyorum ne de katılmıyorum; 4: katılıyorum ve 5: kesinlikle katılıyorum) bir değerlendirme kullanılmıştır (ayrıntılar verilerin analizi ve işlem kısmında verilmektedir).

2.1.2.2. Kişisel Bilgi Formu

Form, araştırmacılar tarafından katılımcıların sosyodemografik özellikleri hakkında bilgi sahibi olmak amacıyla oluşturulmuştur. Bu formda katılımcıların cinsiyet, yaş, üniversite, fakülte, bölüm ve sınıf ile ilgili bilgileri dikkate alınmıştır.

2.1.3. Verilerin Analizi ve İşlem

Çalışmaya başlamadan önce etik kurulundan gerekli izinler alınmıştır. Araştırma deseni olarak tarama kullanılmıştır. Tarama ile belirli bir zamanda herhangi bir değişken olduğu şekliyle incelenmektedir (Karasar, 2009). Ölçek geliştirme, sürecinde sırasıyla şu aşamalar takip edilmiştir (Hinkin, 1995): Alan yazının taranması, madde havuzunun oluşturulması, alan uzmanı görüşlerinin alınması, dil uzmanı görüşlerinin alınması, ölçeğe ilk halinin verilmesi, uygulama yapılacak örneklem grubunun belirlenmesi, ön uygulama kapsamında ölçeğin 3 kişiye uygulanması, maddelerin seçimi için pilot uygulamanın yapılması, pilot uygulama sonrasında istatistiksel analizlerin yapılması, teste yeni halinin verilmesi ile ölçeğin geçerlik ve güvenilirlik çalışmalarının yapılması.

Ölçeğin geliştirilme aşamasında alan yazın taraması bir din sosyoloğu, bir din psikoloğu ve bir sosyal psikolog tarafından yapılmıştır. Alanyazın taraması kapsamında Tanrı inanç biçimleri ile ilgili felsefi ve psikolojik kaynaklardan faydalanılmıştır. Alan yazın taraması sonucunda her bir araştırmacı birbirlerinden bağımsız bir şekilde madde oluşturmuşlardır. Bu tarama sonucunda 94 maddelik bir havuz elde edilmiştir. Madde havuzunda araştırmacılar her bir Tanrı inanç biçimi için maddeleri alt alta gelecek şekilde yazmışlardır. Örneğin, teizm ile ilgili maddelerden sonra deizm ile ilgili maddeler, sonrasında ateizm ile ilgili maddeler ve son olarak agnostisizm ile ilgili maddeler yazılmıştır. Alan yazın taramasını yapan araştırmacılar bir araya gelmiş ve oluşturulan bu madde havuzunu değerlendirmişlerdir. Bu değerlendirmelerde hem kapsam (içerik) geçerliği hem de görünüş geçerliği incelenmiştir. Bu değerlendirmeler sonucunda tekrarlayan maddeler ya da anlaşılabilirlik (Türk dili açısından) düzeyleri düşük olan maddeler ölçekten çıkarılmış ve bu şekilde ölçekteki madde sayısı 39'a indirilmiştir.

39 maddeden oluşan madde havuzunu alan uzmanlarının (din felsefesi, din psikolojisi ve din sosyolojisi) değerlendirmeleri istenmiştir. Alan uzmanları, madde havuzundaki maddelerin kapsam geçerliğini değerlendirmişlerdir. Kapsam geçerliği ile, ölçüm aracının ölçmesi gereken içeriği tüm boyutlarıyla ölçüp ölçmediği incelenmektedir (Yaghmaei, 2003). Alan uzmanlarının değerlendirmesi sonucunda, onlardan gelen öneriler doğrultusunda gerekli düzenlemeler yapılmış ve ölçek 35 maddeye indirilmiştir.

Alan uzmanlarının görüşlerinden sonra 35 maddeye indirilen ölçek, dilbilgisi ve anlaşılabilirlik açısından değerlendirilmek üzere Türk dili uzmanlarına gönderilmiştir. Dil uzmanlarından gelen öneriler doğrultusunda yapılan değişiklikler sonucunda ölçek uygulamaya hazır hale getirilmiştir.

35 maddeli ölçekte 11 madde teizmi; 13 madde deizmi; 4 madde agnostisizmi ve 7 madde ateizmi ölçmek üzere geliştirilmiştir.

Bu ölçek, ön uygulama olarak 3 kişiye gönderilmiş ve onlardan ölçeğin anlaşılabilirliğini incelemeleri istenmiştir. Ölçek üniversite öğrencileri üzerinde

uygulanmıştır. Pandemi sürecinden dolayı veriler çevrim içi olarak Google Forms aracılığıyla toplanmıştır. Katılımcılara Whatsapp, Instagram ve Twitter gibi sosyal medya platformları yardımıyla ulaşılmıştır. Çalışmaya katılım gönüllülük esasına göre yapılmış ve katılımcıların bilgilerinin gizliliği ve verilerin sadece bilimsel çalışma kapsamında kullanılacağı konusunda kendilerine bilgi verilmiştir. Ayrıca katılımcılara çalışmanın ne kadar süreceği ve istedikleri anda herhangi bir yaptırım olmadan çalışmaya devam etmeyebilecekleri ifade edilmiştir. Elde edilen veriler üzerinde açılımlayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Açılımlayıcı faktör analizi her bir inanç biçimi üzerinde birbirinden bağımsız olarak uygulanmıştır. Diğer bir ifade ile 35 madde üzerinden değil örneğin teizmi ölçmesi beklenen 11 madde üzerinden; deizmi ölçmesi beklenen 13 madde üzerinden; agnostisizmi ölçmesi beklenen 4 madde üzerinden ve ateizmi ölçmesi beklenen 7 madde üzerinden uygulanmıştır. Açılımlayıcı faktör analizi sonucunda birbirinden bağımsız dört ölçek geliştirilmiştir. Bu ölçekler birbirlerinden bağımsız bir şekilde (Teizm Ölçeği, Deizm Ölçeği, Agnostisizm Ölçeği ve Ateizm Ölçeği) kullanılabilirliği gibi beraber “Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeği” adı altında da kullanılabilir.

2.2. İkinci ve Üçüncü Çalışma

2.2.1. Katılımcılar

Bu çalışmanın evrenini Orta Anadolu’daki devlet üniversitelerinde öğrenim gören öğrenciler oluşturmaktadır. Bu evren içerisinde kolayda ve kartopu örnekleme tekniği ile seçilen üniversite öğrencileri çalışmanın örneklem grubunu oluşturmaktadır. İkinci çalışmaya 17 erkek ve 66 kadın olmak üzere 83 üniversite öğrencisi gönüllü olarak katılmıştır. Katılımcıların yaş ortalamaları 21,72 ve yaşa bağlı standart sapma değeri 3,04 (yaş aralığı 18-43) olarak tespit edilmiştir. Bu öğrenciler, farklı fakültelerin farklı bölümlerinde öğrenim görmektedirler. Öğrencilerin sınıf dağılımlarına bakıldığında 1. sınıf (%16,22), 2. sınıf (%32,43), 3. sınıf (%28,38) ve 4. sınıf (%22,97) şeklindedir. İkinci çalışmanın uygulanması esnasında 3 hafta sonra çalışmaya katılmak isteyen bireylerin e-posta adresleri alınmıştır. 3 hafta sonra ulaşılan 31 öğrenci (7 erkek ve 24 kadın) üzerinde Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeği’nin test – tekrar test güvenilirliği incelenmiştir. Katılımcıların yaş ortalamaları 21,74 ve yaşa bağlı standart sapma değeri 2,27 (yaş aralığı 18-27) olarak saptanmıştır. Öğrenciler, farklı fakültelerin farklı bölümlerinde öğrenim görmektedirler. Öğrencilerin sınıf dağılımlarına bakıldığında 1. sınıf (%56,38), 2. sınıf (%23,08), 3. sınıf (%42,31) ve 4. sınıf (%19,23) şeklindedir.

2.2.2. Veri Toplama Araçları

Araştırmacılar tarafından geliştirilen *Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeği*, Goplen & Plant (2015) tarafından geliştirilen, Kuşat & Bulut (2016) tarafından Türkçeye uyarlaması yapılan *Dinî Dünya Görüşü Ölçeği* ve *kişisel bilgi formu* kullanılmıştır. Ölçeklerin ve formun özellikleri aşağıda verilmektedir.

2.2.2.1. Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeği

Bu ölçek araştırmacılar tarafından bireylerin Tanrı inanç biçimlerini ölçmek

amacıyla geliştirilmiştir. 25 madde bulunan ölçek 5'li Likert tipi (1: kesinlikle katılmıyorum; 2: katılmıyorum; 3: ne katılıyorum ne de katılmıyorum; 4: katılıyorum ve 5: kesinlikle katılıyorum) bir derecelendirme ile kullanılmıştır. Ölçek, Tanrı inanç biçimlerinden teizm, deizm, agnostisizm ve ateizmi ölçmektedir. Bu ölçek teizm (9 madde), deizm (5 madde), agnostisizm (4 madde) ve ateizm (7 madde) ölçekleri olarak ayrı ayrı kullanılabilir gibi beraber Tanrı İnanç Biçimleri ölçeği olarak da kullanılabilir. Ölçekten alınan yüksek puan bireyin ilgili inanç biçimine sahip olduğunu göstermektedir.

2.2.2.2. Dinî Dünya Görüşü Ölçeği

Goplen & Plant (2015) tarafından geliştirilen ölçeğin Türkiye'de geçerlik ve güvenilirlik çalışması Kuşat & Bulut (2016) tarafından yapılmıştır. Ölçek 19 madde ve 2 faktörden oluşmaktadır. Bu faktörler: bu dünyayı anlamlandırma ve ölüm sonrasını anlamlandırma şeklindedir. Ölçekte 5'li Likert tipi (1: kesinlikle katılmıyorum; 2: katılmıyorum; 3: ne katılıyorum ne de katılmıyorum; 4: katılıyorum ve 5: kesinlikle katılıyorum) bir derecelendirme kullanılmıştır. Ölçekten alınan yüksek puan bireyin dinî dünya görüşüne sahip olduğunu göstermektedir. Kuşat & Bulut (2016) ölçeğin Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısını 0,93 olarak tespit etmişlerdir. Bu çalışmada ise Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı 0,78 olarak saptanmıştır.

2.2.2.3. Kişisel Bilgi Formu

Form, araştırmacılar tarafından katılımcıların sosyodemografik özellikleri hakkında bilgi sahibi olmak amacıyla oluşturulmuştur. Bu formda katılımcıların cinsiyet, yaş, üniversite, fakülte, bölüm ve sınıf ile ilgili bilgileri değerlendirilmiştir.

2.2.3. Verilerin Analizi ve İşlem

Pandemi sürecinden dolayı veriler çevrim içi olarak Google Forms aracılığıyla toplanmıştır. Katılımcılara Whatsapp, Instagram ve Twitter gibi sosyal medya platformları aracılığıyla ulaşılmıştır. Çalışmaya katılım gönüllülük esasına göre yapılmış ve katılımcıların bilgilerinin gizliliği ve verilerin sadece bilimsel çalışma kapsamında kullanılacağı konusunda kendilerine bilgi verilmiştir. Ayrıca çalışmanın ne kadar süreceği ve istedikleri anda herhangi bir yaptırım olmadan çalışmaya devam etmeyebilecekleri ifade edilmiştir. İlk ölçümlerin alındığı form üzerinde şöyle bir ifade bulunmaktadır: '3 hafta sonra çalışmaya tekrar katılmak isterseniz, lütfen e-posta adresinizi belirtiniz.' İlk ölçümler alındıktan sonra e-posta adreslerini belirten katılımcılara tekrar ulaşılmıştır. Diğer bir ifadeyle, test-tekrar test güvenilirlik katsayılarını hesaplayabilmek amacıyla gönüllü olan katılımcılardan 3 hafta sonra tekrar ölçüm alınmıştır. Bu çalışmada nicel analiz tekniklerinden faydalanılmıştır. Çalışmada veriler belirli bir zaman diliminde elde edildiği için çalışmanın kesitsel niteliğe sahip olduğu söylenebilir. Araştırma deseni olarak tarama kullanılmıştır. Tarama ile belirli bir zamanda herhangi bir değişken olduğu şekliyle incelenmektedir (Karasar, 2009). Araştırmanın verileri korelasyon analizi ile çözümlenmiştir. Verilerin analizinde SPSS 25 programından faydalanılmıştır.

2.3. Dördüncü Çalışma

2.3.1. Katılımcılar

Bu çalışmanın evrenini Orta Anadolu'daki devlet üniversitelerinde öğrenim gören öğrenciler oluşturmaktadır. Bu evren içerisinde kolayda ve kartopu örnekleme tekniği ile seçilen üniversite öğrencileri çalışmanın örneklem grubunu oluşturmaktadır. Dördüncü çalışmaya 51 erkek ve 255 kadın olmak üzere 306 üniversite öğrencisi gönüllü olarak katılmıştır. Katılımcıların yaş ortalamaları 20,85 ve yaşa bağlı standart sapma değeri 2,37 (yaş aralığı 18-47) olarak tespit edilmiştir. Bu öğrenciler, farklı fakültelerin farklı bölümlerinde öğrenim görmektedirler. Öğrencilerin sınıf dağılımlarına bakıldığında 1. sınıf (%23,9), 2. sınıf (%28,1), 3. sınıf (%35,6) ve 4. sınıf (%11,8) şeklindedir.

2.3.2. Veri Toplama Araçları

Araştırmacılar tarafından geliştirilen *Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeği* ve *kişisel bilgi formu* kullanılmıştır. Ölçeğin ve formun özellikleri aşağıda verilmektedir.

2.3.2.1. Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeği

Bu ölçek araştırmacılar tarafından bireylerin Tanrı inanç biçimlerini ölçmek amacıyla geliştirilmiştir. 25 madde bulunan ölçek 5'li Likert tipi (1: kesinlikle katılmıyorum; 2: katılmıyorum; 3: ne katılıyorum ne de katılmıyorum; 4: katılıyorum ve 5: kesinlikle katılıyorum) bir derecelendirme ile kullanılmıştır. Ölçek, Tanrı inanç biçimlerinden teizm, deizm, agnostisizm ve ateizmi ölçmektedir. Bu ölçek teizm (9 madde), deizm (5 madde), agnostisizm (4 madde) ve ateizm (7 madde) ölçekleri olarak ayrı ayrı kullanılabilmesi gibi beraber Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeği olarak da kullanılabilir. Ölçekten alınan yüksek puan bireyin ilgili inanç biçimine sahip olduğunu göstermektedir.

2.3.2.2. Kişisel Bilgi Formu

Form, araştırmacılar tarafından katılımcıların sosyodemografik özellikleri hakkında bilgi sahibi olmak amacıyla oluşturulmuştur. Bu formda katılımcıların cinsiyet, yaş, üniversite, fakülte, bölüm ve sınıf ile ilgili bilgileri değerlendirilmiştir.

2.3.3. Verilerin Analizi ve İşlem

Pandemi sürecinden dolayı veriler çevrim içi olarak Google Forms aracılığıyla toplanmıştır. Katılımcılara Whatsapp, Instagram ve Twitter gibi sosyal medya platformları aracılığıyla ulaşılmıştır. Çalışmaya katılım gönüllülük esasına göre yapılmış ve katılımcıların bilgilerinin gizliliği ve verilerin sadece bilimsel çalışma kapsamında kullanılacağı konusunda kendilerine bilgi verilmiştir. Ayrıca çalışmanın ne kadar süreceği ve istedikleri anda herhangi bir yaptırım olmadan çalışmaya devam etmeyebilecekleri ifade edilmiştir. Doğrulayıcı faktör analizinde AMOS25 programından faydalanılmıştır.

3. Bulgular

3.1. İlk Çalışma

Bu çalışmanın ilk kısmında Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeği'ni geliştirmek amacıyla bir madde havuzu oluşturulmuş ve veriler toplanmıştır. Toplanan veriler üzerinde yapılan açımlayıcı faktör analizi bulguları aşağıdaki tablolarda verilmektedir.

Tablo 1. Teizm Açımlayıcı Faktör Analizi.

TEİZM ÖLÇEĞİ	Faktör Yüğü	n	Orta-lama	Std. Sapma	Madde-Toplam Korelas-yonu
1. Evren, bir Tanrı tarafından yaratılmıştır.	0,87	244	4,57	0,88	0,83
2. Tanrı, belirli dinî ve ahlaki ilkelere göre hareket etmeleri gerektiğini insanlara bildirmiştir.	0,88	244	4,38	1,02	0,83
3. Din, hayatımıza anlam katar.	0,88	244	4,36	0,95	0,84
4. Doğa ve evren kendiliğinden oluşmuştur.	0,66	244	4,29	1,13	0,60
5. Dinin temel değerlerine inanırım.	0,87	244	4,39	0,93	0,83
6. Hayata bakış açımı dinî inançlarım yönlendirir.	0,78	244	3,61	1,15	0,72
7. Tanrı yaşamımda benim için bir güven kaynağıdır.	0,92	244	4,38	0,98	0,88
8. Tanrı inancım beni gelecekle ilgili belirsizliklerden özgürleştirir.	0,79	244	3,93	1,04	0,74
9. Tanrı'nın yüce bir varlık olduğunu kabul ederim.	0,90	244	4,54	0,95	0,85
KMO				0,933	
Bartlett'in Küresellik Testi					$X^2 = 2006,739$; $sd=36$; $p=0,000$
Açıklanan Varyans					%70,77
Cronbach α					0,94

Tablo 1 incelendiğinde Teizm Ölçeği'nin 9 maddeden oluştuğu görülmektedir. Tek faktörde toplanan bu ölçekte KMO değeri 0,933 ve Bartlett'in küresellik testi sonuçları $X^2 = 2006,739$; $sd=36$; $p=0,000$ olarak tespit edilmiştir. Maddelerin faktör yükleri 0,66 – 0,92 arasında değişmektedir. Madde-toplam korelasyon değerleri ise 0,60 – 0,88 arasındadır. Ölçekteki maddeler varyansın %70,77'sini açıklarken ölçeğin iç tutarlılık katsayısı 0,94 olarak saptanmıştır.

Tablo 2. Deizm Açımlayıcı Faktör Analizi.

DEİZM ÖLÇEĞİ	Faktör Yükü	n	Ortalama	Std. sapma	Madde- Toplam Kore- lasyonu
1. Tanrı evreni yarattıktan sonra onu kendi haline bırakmıştır.	0,56	244	2,01	1,10	0,39
2. Dünyevi sorunların çözümünde inançtan ziyade akıl önemlidir.	0,79	244	3,25	1,09	0,62
3. Dünyevi sorunların çözümünde duadan ziyade bireysel çabalar önemlidir.	0,78	244	3,35	1,16	0,60
4. Dinî dogmadan ziyade bilimsel açıklamalara güvenirim.	0,79	244	2,95	1,15	0,63
5. Tanrı'nın varlığına inandığım müddetçe bir dine mensubiyet o kadar da önemli değildir.	0,70	244	2,35	1,17	0,53
KMO					0,779
Bartlett'in Küresellik Testi					$X^2 = 331,478$; $sd=10$; $p=0,000$
Açıklanan Varyans					%53,43
Cronbach α					0,78

Tablo 2 incelendiğinde Deizm Ölçeği'nin 5 maddeden oluştuğu görülmektedir. Tek faktörde toplanan bu ölçekte KMO değeri 0,779 ve Bartlett'in küresellik testi sonuçları $X^2 = 331,478$; $sd=10$; $p=0,000$ şeklindedir. Maddelerin faktör yükleri 0,56 – 0,79 arasında değişmektedir. Madde-toplam korelasyon değerleri ise 0,39 – 0,63 arasındadır. Ölçekteki maddeler varyansın %53,43'ünü açıklarken ölçeğin iç tutarlılık katsayısı 0,78 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 3. Agnostisizm Açımlayıcı Faktör Analizi.

AGNOSTİSİZM ÖLÇEĞİ	Faktör Yükü	n	Orta- lama	Std. sapma	Madde- Toplam Ko- relasyonu
1. Tanrı'nın varlığının bilinemeyeceğine inanırım.	0,75	244	2,25	1,21	0,52
2. Evrenin nasıl var olduğunun din vasıtasıyla bilinebileceğine inanmam.	0,86	244	2,20	1,14	0,65
3. Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu deneysel olarak kanıtlanamaz.	0,53	244	3,60	1,24	0,32
4. Ahlaklı yaşadığım sürece bir Tanrı'ya inanmak önemli değildir.	0,78	244	2,11	1,23	0,51
KMO					0,681

Bartlett'in Küresellik Testi	$X^2 = 218,697$; $sd=6$; $p=0,000$
Açıklanan Varyans	%54,39
Cronbach α	0,71

Tablo 3 incelendiğinde Agnostisizm Ölçeği'nin 4 maddeden oluştuğu görülmektedir. Tek faktörde toplanan bu ölçekte KMO değeri 0,681 ve Bartlett'in küresellik testi sonuçları $X^2 = 218,697$; $sd=6$; $p=0,000$ olarak saptanmıştır. Maddelerin faktör yükleri 0,53 – 0,86 arasında değişmektedir. Madde-toplam korelasyon değerleri ise 0,32 – 0,65 arasındadır. Ölçekteki maddeler varyansın %54,39'unu açıklarken ölçeğin iç tutarlılık katsayısı 0,71 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 4. Ateizm Açımlayıcı Faktör Analizi.

ATEİZM ÖLÇEĞİ	Faktör Yüğü	n	Ortalama	Std. Sapma	Madde-Toplam Korelasyonu
1. Çok emin değilim ama Tanrı'nın olmadığını düşünüyorum.	0,83	244	1,42	0,87	0,74
2. Tanrı'nın var olduğunu düşünmüyorum.	0,83	244	1,40	0,88	0,75
3. Evren tesadüflerle oluşmuş bir varlık alanıdır.	0,80	244	1,57	0,88	0,71
4. Adil bir Tanrı olsaydı dünyada kötülükler olmazdı.	0,82	244	1,59	0,96	0,73
5. Yaşamın bu dünyadan ibaret olduğunu düşünürüm.	0,76	244	1,68	1,07	0,67
6. Evrendeki gerçeklik madde ve fiziki güçlerden ibarettir.	0,68	244	2,11	1,11	0,58
7. Ölüm ötesi bir yaşamın varlığını düşünmüyorum.	0,82	244	1,62	1,01	0,75
KMO	0,892				
Bartlett'in Küresellik Testi	$X^2 = 935,456$; $sd=21$; $p=0,000$				
Açıklanan Varyans	%62,73				
Cronbach α	0,90				

Tablo 4 incelendiğinde Ateizm Ölçeği'nin 7 maddeden oluştuğu görülmektedir. Tek faktörde toplanan bu ölçekte KMO değeri 0,892 ve Bartlett'in küresellik testi sonuçları $X^2 = 935,456$; $sd=21$; $p=0,000$ şeklindedir. Maddelerin faktör yükleri 0,68 – 0,83 arasında değişmektedir. Madde-toplam korelasyon değerleri ise 0,58 – 0,75 arasındadır. Ölçekteki maddeler varyansın %62,73'ünü açıklarken ölçeğin iç tutarlılık katsayısı 0,90 olarak tespit edilmiştir.

3.2. İkinci ve Üçüncü Çalışma

İkinci çalışma kapsamında Tanrı İnanç Biçimleri ölçeğinin hem ölçüt geçerliği

hem de test-tekrar test güvenilirliği incelenmiştir. Ölçüt geçerliği sonuçları Tablo 5'te; ölçek faktörlerinin Cronbach Alfa ve test-tekrar test güvenilirlik katsayıları ise Tablo 6'da verilmektedir.

Tablo 5. Ölçüt Geçerliği Sonuçları.

Değişkenler	1	2	3	4	5
1. Dinî Dünya Görüşleri	1				
2. Teizm	0,92*	1			
3. Deizm	-0,68*	-0,67*	1		
4. Agnostisizm	-0,71*	-0,71*	0,74*	1	
5. Ateizm	-0,81*	-0,90*	0,61*	0,73*	1

* $p < 0,05$

Tablo 5'te görüldüğü gibi teizm, deizm, agnostisizm ve ateizm ile dinî dünya görüşleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Tabloya göre dinî dünya görüşleri ile teizm ($r = 0,92, p < 0,05$) arasında olumlu yönde; dinî dünya görüşleri ile deizm ($r = -0,68, p < 0,05$), agnostisizm ($r = -0,71, p < 0,05$) ve ateizm ($r = -0,81, p < 0,05$) arasında ise olumsuz yönde istatistiksel açıdan anlamlı ilişkiler saptanmıştır.

Tablo 6. Güvenirlik Değerleri.

Faktörler	Cronbach Alfa	Test-Tekrar Test
Teizm	0,97	0,97
Deizm	0,87	0,86
Agnostisizm	0,82	0,90
Ateizm	0,97	0,96

Tablo 6'da teizm, deizm, agnostisizm ve ateizm ölçekleri için verilen iç tutarlılık katsayısı ve test-tekrar test güvenilirlik katsayıları görülmektedir.

3.3. Dördüncü Çalışma

Faktör yapılarını incelemek amacıyla doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiştir. Doğrulayıcı faktör analizi bulguları Tablo 7'de verilmektedir.

Tablo 7. Doğrulayıcı Faktör Analizi Uyum İndeksleri.

Fak-törler	CMIN/sd	GFI	NFI	IFI	CFI	RMSEA
Teizm	7,89	,855	,877	,891	,891	,15
e6-e8	6,60	,889	,901	,915	,914	,13
e3-e6	5,40	,910	,922	,936	,935	,12
e7-e8	4,80	,923	,934	,947	,946	,11
e6-e7	3,67	,941	,951	,964	,964	,09
e7-e9	3,01	,954	,902	,974	,974	,08
Deizm	12,57	,923	,877	,886	,884	,20
e1-e5	2,86	,985	,978	,985	,985	,07
Agnos-tisizm	1,93	,994	,980	,990	,990	,06
Ate-izm	10,89	,866	,900	,908	,907	,18
e1-e2	5,07	,942	,957	,965	,965	,11
e5-e6	3,99	,960	,968	,976	,976	,09
e2-e3	3,34	,969	,976	,983	,983	,08

Tablo 7'de görüldüğü gibi Agnostisizm Ölçeği için herhangi bir modifikasyon yapılmamışken deizm için bir modifikasyon ateizm için üç modifikasyon ve ateizm için beş modifikasyon yapılmıştır.

4. Tartışma

Bu çalışmanın amacı, teizm, deizm, agnostisizm ve ateizmi (Tanrı inanç biçimleri) geçerli ve güvenilir bir biçimde ölçebilecek bir ölçüm aracını geliştirmektir. Bu kapsamda veriler iki farklı zaman diliminde (test-tekrar test güvenirliliği ile birlikte üç farklı zamanda) toplanmıştır.

Bu çalışma sonucunda, Tanrı inanç biçimlerini geçerli ve güvenilir bir şekilde ölçebilecek bir ölçüm aracı geliştirilmiştir. Tanrı inanç biçimleri kapsamında “teizm, deizm, agnostisizm ve ateizm” ele alınmıştır. Ölçek maddelerinin ilk olarak görünüş ve kapsam geçerliği incelenmiştir. Ölçeğin yapı geçerliğini incelemek amacıyla ilk ölçüm sonrasında elde edilen verilere Açıklayıcı Faktör Analizi uygulanmıştır. Teizm ölçeği maddelerine faktör analizinin yapılıp yapılamayacağına karar vermek amacıyla Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değeri ve Bartlett'in Küresellik Testi incelenmiştir. KMO değerleri 0,50 – 0,60 arasında “kötü”; 0,60 – 0,70 arasında “zayıf”; 0,70 – 0,80 arasında “iyi” ve 0,90 üzerinde ise “mükemmel” olarak değerlendirilmektedir (Leech vd., 2005). Teizm Ölçeği'nin KMO değeri 0,933 ve Bartlett'in Küresellik Testi

$p= 0,00$ ($\chi^2= 2006,739$) düzeyinde anlamlıdır. Elde edilen KMO değeri ve Bartlett'in küresellik testi sonuçlarına göre Teizm Ölçeği'ne faktör analizi yapılabileceğine karar verilmiştir. Faktör analizinde temel bileşenler analizi tercih edilerek veri setinden en yüksek varyansın çıkarılabilmesi amaçlanmıştır. Açımlayıcı faktör analizi sonucunda 9 maddeden oluşan Teizm Ölçeği'nin faktör yükleri 0,66 – 0,92 arasında, madde-toplam korelasyonları ise 0,60 – 0,88 arasında değişmektedir. Faktör yükü, her bir maddenin ilgili faktör ile olan ilişkisini belirtmektedir (Kline, 2014). Comrey & Lee (1992) faktör yük değerlerini “0,32 – 0,44” arasında zayıf, “0,45 – 0,54” arasında vasat, “0,55 – 0,62” arasında iyi, “0,63 – 0,70” arasında çok iyi ve “0,71 ve üzeri” mükemmel olarak değerlendirmektedirler. Buna göre faktör yüklerinin çok iyi ve mükemmel arasında değiştiği görülmektedir. Madde-toplam korelasyonunun ise 0,30'dan büyük olması beklenmektedir (Quadrelli vd., 2009). Buna göre madde-toplam korelasyon değerlerinin de kabul edilebilir sınırlar içerisinde olduğu söylenebilir. Teizm Ölçeği'ndeki maddeler varyansın %70,77'sini açıklamaktadır. Bir ölçek geliştirme çalışmasında açıklanan varyansın % 40 - % 60 arasında olması yeterli olarak kabul edilmektedir (Scherer vd., 1988). Buna göre, bu araştırma kapsamında elde edilen Teizm Ölçeği'nin açıklanan varyansının yeterli düzeyde olduğu söylenebilir.

Deizm Ölçeği'nin KMO değeri 0,779 ve Bartlett'in Küresellik Testi $p= 0,00$ ($\chi^2= 331,478$) düzeyinde anlamlıdır. Elde edilen KMO değeri ve Bartlett'in küresellik testi sonuçlarına göre Deizm Ölçeği'ne faktör analizi yapılabileceğine karar verilmiştir. Açımlayıcı faktör analizi sonucunda 5 maddeden oluşan Deizm Ölçeği'nin faktör yükleri 0,56 – 0,79 arasında, madde-toplam korelasyonları ise 0,39-0,63 arasında değişmektedir. Buna göre faktör yüklerinin iyi ile mükemmel arasında değiştiği görülmektedir. Madde-toplam korelasyon değerleri de kabul edilebilir sınırlar içerisinde. Deizm Ölçeği'ndeki maddeler varyansın %53,43'ünü açıklamaktadır. Buna göre, bu araştırma kapsamında elde edilen Deizm Ölçeği'nin açıklanan varyansın yeterli düzeyde olduğu belirtilebilir.

Agnostisizm Ölçeği'nin KMO değeri 0,681 ve Bartlett'in Küresellik Testi $p= 0,00$ ($\chi^2= 218,697$) düzeyinde anlamlıdır. Elde edilen KMO değeri ve Bartlett'in küresellik testi sonuçlarına göre Agnostisizm Ölçeği'ne faktör analizi yapılabileceğine karar verilmiştir. Açımlayıcı faktör analizi sonucunda 4 maddeden oluşan Agnostisizm Ölçeği'nin faktör yükleri 0,53 – 0,86 arasında, madde-toplam korelasyonları ise 0,32-0,65 arasında değişmektedir. Buna göre faktör yüklerinin vasat ile mükemmel arasında değiştiği görülmektedir. Madde-toplam korelasyon değerleri de kabul edilebilir sınırlar içerisinde. Agnostisizm Ölçeği'ndeki maddeler varyansın %54,39'unu açıklamaktadır. Buna göre, bu araştırma kapsamında elde edilen Agnostisizm Ölçeği'nin açıklanan varyansının yeterli düzeyde olduğu söylenebilir.

Ateizm Ölçeği'nin KMO değeri 0,892 ve Bartlett'in Küresellik Testi $p= 0,00$ ($\chi^2= 935,456$) düzeyinde anlamlıdır. Elde edilen KMO değeri ve Bartlett'in küresellik testi sonuçlarına göre Ateizm Ölçeği'ne faktör analizi yapılabileceğine karar verilmiştir. Açımlayıcı faktör analizi sonucunda 7 maddeden oluşan Ateizm Ölçeği'nin faktör yükleri 0,68 – 0,83 arasında, madde-toplam korelasyonları ise 0,58 – 0,75 arasında değişmektedir. Buna göre faktör yüklerinin çok iyi ve mükemmel arasında

değiştirdiği görülmektedir. Madde-toplam korelasyon değerleri de kabul edilebilir sınırlar içerisinde. Ateizm Ölçeği'ndeki maddeler varyansın %62,73'ünü açıklamaktadır. Buna göre, bu araştırma kapsamında elde edilen Ateizm Ölçeği'nin açıklanan varyansının yeterli düzeyde olduğu söylenebilir.

İlk ölçümden elde edilen verilerin güvenirlilikleri iç tutarlılık katsayısı hesaplanarak tespit edilmiştir. Buna göre Teizm Ölçeği için Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı 0,94; Deizm Ölçeği için Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı 0,78; Agnostisizm Ölçeği için Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı 0,71 ve ateizm için Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı ise 0,90 olarak tespit edilmiştir. George & Mallery (2010) iç tutarlılık katsayıları için şu değerlendirme kriterlerini kullanmaktadırlar: $\alpha > 0,90$ "mükemmel"; $\alpha > 0,80$ "iyi"; $\alpha > 0,70$ "kabul edilebilir"; $\alpha > 0,60$ "sorgulanabilir"; $\alpha > 0,50$ "zayıf" ve $\alpha < 0,50$ "kabul edilemez". Nunnally & Bernstein'a (1994) göre ise iç tutarlılık katsayısının 0,70'in üzerinde olması gerekmektedir. Bu kriterlere göre elde edilen güvenirlilik katsayılarının kabul edilebilir sınırlar içerisinde olduğu görülmektedir.

İkinci ölçümden elde edilen veriler üzerinde ölçüt geçerliği ve test-tekrar test güvenirliliği incelenmiştir. Ölçüt geçerliği için geliştirilen Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeği ile Dinî Dünya Görüşleri Ölçeği arasındaki ilişkiler ele alınmıştır. Analiz sonucunda bu değişkenlerin birbirleri ile istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu görülmektedir ki bu da Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeği'nin ölçüt geçerliğine sahip olduğu hakkında bilgi vermektedir. Test-tekrar test güvenirlilik analizi sonucunda iki farklı zaman diliminde (3 hafta arayla) elde edilen korelasyon değerleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Elde edilen değerler ölçüm aracının güvenirlilik düzeyinin yeterli olduğunu göstermektedir.

Dördüncü ölçümden elde edilen veriler üzerinde yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonucunda elde edilen uyum indekslerinin kabul edilebilir sınırlar içerisinde olduğu belirtilebilir (bk. Brown, 2006; Byrne, 2010; Kline 2011; Tabachnick ve Fidell, 2001).

Ülkemizde dinî tutumlar ya da dindarlık (bk. Kuşat ve Bulut, 2016; Ok, 2011) ile ilgili pek çok ölçüm aracı bulunmasına rağmen Tanrı inanç biçimlerini ölçen bir ölçüm aracına rastlanmamış olması bu çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Bu ölçek hem sosyal psikoloji hem de din psikolojisi alanında akademik çalışma yapan araştırmacılar ve aynı zamanda bu alanlar dışında olup bu konuya ilgi duyan araştırmacıların kullanabilecekleri psikometrik özellikleri yeterli düzeyde olan bir araçtır.

Yukarıda sıralananlar dışında çalışmanın bazı sınırlılıklarının da olduğu belirtilmelidir. Örneklem grubu olarak, araştırmacı tarafından kolay ulaşılabildiği için öğrenciler ele alınmıştır. Üniversite öğrencilerinin genel halk kitlesini doğru bir şekilde yansıtamayabileceği düşünüldüğünde ileride yapılacak çalışmalarda, çalışma bulgularının genellenbilmesi açısından, 18 yaş üstü bireylerin örneklem grubuna dahil edilmesi önerilmektedir.

Bu çalışmanın verileri nüfusun %99,2'sinin Müslüman olduğu ve İslam'ın baskın bir din olduğu (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014) bir ülkede toplandığı için ileride yapılacak olan çalışmalarda farklı inanç biçimlerine sahip bireylerin

oluşturduğu örneklem gruplarına ulaşılması önerilmektedir.

Kimliklerin parçalandığı ve varoluşsal sorunların daha yoğun hissedildiği çağımızda, psiko-sosyal dinî çalışmaların önemi giderek artmaktadır. Bu çerçevede dine, olasılığın vahim gerçeklerine; belirsizlik bağlamı, güçsüzlük, hayal kırıklığı ve yoksunluğa karşı bir cevap (Mol, 2020: 85) olarak atıfta bulunulur. Bunun yanında, kültürler arası bilgi ve etkileşim ağının yoğun olarak hissedildiği akışkan toplumlarda inanç alanlarında da birtakım farklılaşma ve çeşitlenme görülmektedir. Bu farklılaşma salt kültürler arası etkileşimden mi kaynaklanmaktadır yoksa başka sosyal/yapısal faktörler mi rol oynamaktadır? Bunun nedenlerini ve boyutlarını anlayabilmek için bu tür çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu maksatla bu çalışmada teizm, deizm, agnostisizm ve ateizmi (Tanrı İnanç Biçimleri) geçerli ve güvenilir bir şekilde ölçebilecek bir ölçüm aracı geliştirilmiştir. Alanyazın incelendiğinde daha önce gerçekleştirilen pek çok çalışmada (bk. Gündoğar & Yürgüç, 2019 ve Harmankaya, 2020) ergenler ve üniversite öğrencileri üzerinde farklı dinî yönelimlerin artış gösterdiği raporlanmıştır. Bu nedenle, araştırma ülkemizde geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapılan Tanrı inanç biçimlerini ölçen bir ölçeği literatüre kazandırması açısından önemli görülmektedir. Bu alanda çalışma yapmak isteyenlerin Tanrı İnanç Biçimleri Ölçeği'ni farklı örneklemeler üzerinde incelemeleri geliştirilen bu ölçeğin psikometrik özellikleri (geçerlik ve güvenilirlikleri) hakkındaki bilgiyi zenginleştirecektir.

Author Contribution / Yazar Katkısı: *Research design / Çalışmanın tasarlanması:* MBB (%40), AT (%40), AK (%20); *Literature review / Literatür taraması:* MBB (%40), AT (%40), AK (%20); *Data collection / Veri toplama:* MBB (%100); *Data analysis / Veri analizi:* MBB (%100); *Writing the article / Makalenin yazımı:* MBB (%40), AT (%40), AK (%20); *Revision the article / Makale revizyonu:* AT (%50), AK (%50).

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The authors declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Adıbelli, Ramazan. *Mircea Eliade ve Din. İz*, 2011.
- Altunışık, Mehmet A. İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 19, (2019) 615-642.
- Arıcan, Musa K. *Uluhiyet Anlayışları. Din Felsefesi El Kitabı*, 2014.
- Armstrong, Karen. *Tanrının Tarihi*. Ayraç Yayınevi, 1998.
- Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (C. 5). NKM, Nüve Kültür Merkezi, 2005.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir İlahiyat Vakfı, 2010.
- Batson, C. Daniel, Schoenrade, Patricia, & Ventis, W. Larry. Din ve Birey Sosyal Psikolojik Bir Yaklaşım (A. Kuşat & A. Taştan, Çev.). *Kimlik Yayınları*, 2017.
- Brown, T. A. *Confirmatory Factor Analysis For Applied Research*. Guilford, 2006.
- Byrne, B. *Structural Equation Modelling With AMOS: Basic Concepts, Application, And Programming*. Routledge Taylor & Francis Group, 2010.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Say Yayınları, 2015.

- Comrey, Andrew, & Lee, Howard. A First Course İn Factor Analysis Lawrence Earlbaum Associates. *Hillsdale*, 1992.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. *Türkiye'de Dinî Hayat Araştırması*, 2014.
- Durkheim, Emile. *Dinsel Yaşamın İlk Bıçimleri*. (çev. Ö. Ozankaya). *Cem*, 2010.
- Düzgün, Şaban A. Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin. *MİSBAH: Çağdaş Din Çalışmaları Dergisi*, 10/18, 2021.
- Edwards, David. *Religion and Change*. Horder and Stoughton, 1970.
- George, Darren, & Mallery, Paul. *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference*, 2010.
- Gilson, Etienne. *Tanrı ve Felsefe*. Birleşik Yayıncılık, 1999.
- Goplen, Joanna, & Plant, E. Ashby. A Religious Worldview: Protecting One's Meaning System Through Religious Prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 41/11, (2015), 1474-1487.
- Gündoğar, Hamdi, & Yürgüç, Muhammet S. Deizm Bağlamında Ortaöğretim Okullarında İnanç Algısı-Adıyaman Örneği. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/11, (2019), 643-670.
- Gürsoy, Kenan. *İlhadi*. Diyanet İşleri Ansiklopedisi, 2000.
- Harmankaya, Merve. *Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma-Dolapoğlu Anadolu Lisesi ve Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İHL örneği* [PhD Thesis]. Necmettin Erbakan University (Turkey), 2020.
- Hinkin, Timothy R. A Review of Scale Development Practices İn The Study Of Organizations. *Journal Of Management*, 21/5, (1995), 967-988.
- Karasar, N. Bilimsel Araştırma Yöntemi. Nobel Yayın Dağıtım, 2009.
- Kay, Aaron C., Gaucher, Danielle, McGregor, Ian, & Nash, Kyle. Religious Belief as Compensatory Control. *Personality and Social Psychology Review*, 14/1, (2010), 37-48.
- King, Robert H. *Tanrı'nın Anlamı*. Çev. T. Yeşilyurt. İnsan Yayınları, 2001.
- Kirkpatrick, Lee. Precise: Attachment, evolution, and the psychology of religion. *Archive for the Psychology of Religion*, 28/1, (2006), 3-47.
- Kline, Paul. *An Easy Guide To Factor Analysis*. Routledge, 2014.
- Kuşat, Ali, Bedensel İbadetlere Psikofizyolojik bir Yaklaşım. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13, (2011).
- Kuşat, Ali, & Bulut, Meryem Berrin. Dinî Dünya Görüşleri Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Journal of International Social Research*, 9/43, (2016).
- Leech, Nancy L., Barrett, Karen C., & Morgan, George A. *SPSS for Intermediate Statistics: Use and Interpretation*. Lawrence Erlbaum Associates, 2005.
- Nunnally, Jum C., & Bernstein, Ira H. The Assessment of Reliability. *Psychometric Theory*, 3, (1994).
- Pakdemirli, E. *Vahdet-i Vücut*. TDV İslam Ansiklopedisi, 2012.
- Ok, Üzeyir. Dinî Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme Ve Geçerlik Çalışması. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8/2, (2011), 528-549.
- Quadrelli, Silvia, Davoudi, Mohsen, Galíndez, Fernando, & Colt, Henri G. Reliability of a 25-İtem Low-Stakes Multiple-Choice Assessment Of Bronchoscopic Knowledge. *Chest*, 135/2, (2009), 315-321.
- Scherer, Robert F., Luther, David C., Wiebe, Frank A., & Adams, Janet S. Dimensionality of Coping: Factor Stability Using The Ways of Coping Questionnaire. *Psychological reports*, 62/3, (1988), 763-770.
- Sedgwick, Philip. Convenience Sampling. *Bmj*, 347. (2013).
- Simmel, Georg. *Die Religion*. Dearsbooks Europäische literatür Verlag GmbH, 2014.
- Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. *Using Multivariate Statistics*. Allyn & Bacon, 2001.
- Taştan, Abdulvahap & Aksoy, M. Georg Simmel'in Sosyolojik ve Psikolojik Bakış Açılarında Din ve Dindarlık Anlayışı. *Bilimname*, 41/1, (2020).
- Thiselton, Anthony C. *Approaching Philosophy Of Religion: An Introduction To Key Thinkers*,

- Concepts, Methods And Debates*. InterVarsity Press, 2018.
- Topaloğlu, Aydın. Teizm. İçinde *Diyanet İşleri Ansiklopedisi*. Diyanet İşleri, 2011.
- Weber, Max. Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu (çev. G. Solmaz). *Alter*, 2009.
- Yaghmaei, Farideh. *Content Validity and Its Estimation*, 2003.